

Magdalena OCHWAT

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Katedra — synagoga — meczet O odczytywaniu symboli religijnych na lekcji polskiego

A Cathedral — A Synagogue — A Mosque

On Interpreting Religious Symbols during Polish Language Classes

Abstract: The article concerns objects of sacred architecture, which, when brought up during Polish language classes, can become a starting point for reflection on other cultures, and, most importantly, on tolerance, respect for otherness and the *Other*, thereby preparing students for civic life in multicultural and multireligious Europe.

Key words: multicultural competence, tolerance, sacred architecture, Polish studies education

Problem leży w tym, że podczas nadchodzącego tysiąclecia Europa stanie się kontynentem wielorasowym lub — jeśli kto woli — „bardzo kolorowym”. Stanie się tak bez względu na to, czy wam się to podoba, czy nie¹.

Umberto Eco

Żyjemy w czasach masowych migracji, których efektem są widoczne przemiany społeczne, kulturowe, a także polityczne i gospodarcze. Bez wątpienia, wśród najważniejszych tendencji określających współczesność lokuje się wielokulturowość wynikająca z procesu globalizacji i otwartości granic. Dziś bar-

¹ Cytat pochodzi z: J. Ambrosewicz-Jacobs: *Tolerancja. Jak uczyć siebie i innych*. Kraków 2004, s. 19.

dziej niż kiedykolwiek definiują nas różnorodność, wielość, pluralizm, nieokreśloność, eklektyzm, przemieszanie i różnice². Czerpanie z inności, wzajemne ubogacanie się i uzupełnianie — to tylko niektóre pozytywne postawy wobec wielokulturowości. Jako negatywne konsekwencje tego zjawiska można wskazać takie zachowania, jak: uprzedzenia, rasizm, ksenofobia, dyskryminacja, a także fundamentalizm religijny. Na co dzień przecież, nie tylko w naszym kraju, doświadczamy aktów nacjonalizmu i dyskryminacji na tle zarówno etnicznym, jak i religijnym.

Pomimo zjednoczenia Europy i przyjętej naczelnej zasady „jedność w różnorodności” jesteśmy świadkami nowych podziałów, a w niektórych państwach żywe są tendencje separatystyczne i dążenia do wydzielania się z tej w miarę jednorodnej całości. Obserwujemy ciągle walki o wyższość jednych nad drugimi, o dominację polityczną, ale co gorsza — religijną. Borykamy się również z wielkim dramatem naszych czasów, jakim są działania ekstremistów na tle religijnym. Koszty, jakie ponosimy z powodu tych zachowań, są bardzo wysokie. Strach i poczucie zagrożenia stają się naszą codziennością, również w kontekście przyjmowania przez nasz kraj uchodźców — przybyszów z innych stron świata.

W tych trudnych warunkach znajduje się także uczeń zawieszony „pomiędzy” — pomiędzy postawą nacjonalizmu a otwartością wobec tego, co inne. Owo bycie „pomiędzy” kształtuje jego tożsamość. Wzrasta on, dojrzewa także wśród innych wyrazistych antynomii, takich jak: globalność — lokalność, wielość — indywidualność, *sacrum* — *profanum*, sekularyzacja — religijność, w tym fundamentalizm religijny, otwartość — stwarzanie granic, tolerancja — brak tolerancji, tradycja — nowoczesność, staje w końcu wobec kategorii najważniejszej: ja — obcy.

W czasach, w których przyszło nam żyć — gdy przeżywamy powtórkę tragicznych wydarzeń z 11 września 2001 roku w niedawnych zamachach terrorystycznych we Francji i w Brukseli — musimy uczyć tolerancji, szczególnie my, Europejczycy — Polacy, którzy nosimy w sobie doświadczenie dwóch wojen światowych i Holocaustu. Tolerancja musi być podstawową wartością naszego złożonego świata. Wymaga ona otwartych na inność umysłów i serc, nieskażonych uprzedzeniami, także wiedzy o nas i o odrębności Innych, o tym, co nas łączy i co nas różni. Olbrzymie znaczenie odgrywa właśnie wiedza na temat historii narodów, ich systemów politycznych, ale także różnic kulturowych. Nauczyliśmy się bowiem przekraczać granice geograficzne, możemy podróżować wszędzie tam, gdzie chcemy — czeka nas za to ciągle nieodrobiona lekcja z przekraczania granic kulturowych. Powinniśmy zatem uczyć w szkołach porozumiewania się z Innym w myśl filozofii Emmanuela Lévinasa. Nie chodzi więc tylko

² I. Hassan: *Innovation/Renovation. New Perspectives in the Humanities*. Wisconsin 1983, s. 28. Za: *Od Awangardy do postmodernizmu. Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. Red. G. Dziamski. Warszawa 1996, s. 395.

o znajomość języków obcych, idzie o coś więcej — o nabywanie kompetencji międzykulturowych: *global competencies*³, jak określa się je w amerykańskiej literaturze. Kompetencje te staną się zresztą kluczowe w wymiarze zarówno jednostkowym, jak i społecznym oraz przyczynią się do głębszego zrozumienia choćby zjawiska migracji i uchodźstwa. Będą również istotne z powodu umiędzynarodawiania środowisk akademickich większości państw Azji, Europy, Ameryki, a później ze względu na podejmowanie pracy w wielokulturowym miejscu, takim jak międzynarodowa korporacja.

Celem mojego artykułu jest refleksja na temat różnych kultur, religii i domów modlitwy przy okazji omawiania architektury gotyku i roli średniowiecznych europejskich katedr. Proponowany cykl lekcji mógłby się zacząć od omówienia symbolu Europy — katedry, następnie warto by przybliżyć uczniom informacje o synagodze i meczecie, najbardziej, wydaje się, obcej nam kulturowo przestrzeni. Zaprojektowane przeze mnie zajęcia są również próbą odpowiedzi na pytanie: jak uwrażliwić ucznia na przejawy wielokulturowości w otaczającym nas świecie, zwłaszcza że Polska staje się krajem coraz bardziej otwartym na przybyszów z zewnątrz, a jej granice co roku przekracza wielu cudzoziemców. Podsumowaniem tego cyklu edukacyjnego będzie przywołanie aktualnych przykładów niszczenia domów modlitwy: wysadzenie zabytków starożytnych, w tym świątyni Bela w Palmirze w Syrii, a także literackie i filmowe ilustracje dewastacji symboli religijno-kulturowych — profanacji synagogi i cerkwi oraz spalenie Biblioteki Aleksandryjskiej, największej księżnicy świata starożytnego. Egzemplifikacje te stają się ponadczasowym przykładem fundamentalizmu religijnego i braku tolerancji.

W obowiązującej *Podstawie programowej...* nie ma wielu pozycji lekturowych pozwalających na nawiązanie do kultury islamu. Taka możliwość pojawia się najczęściej przy okazji omawiania *Pieśni o Rolandzie*, *Pieśni o spustoszeniu Podola* Jana Kochanowskiego, *W pustyni i w puszczy* Henryka Sienkiewicza. Jest to dość ograniczony i w miarę jednnorodny zestaw obrazów przedstawiający świat arabski. Nauczyciel nie ma więc zbyt wielu narzędzi lekturowych, aby oswoić uczniów z tą kulturą. Religia Mojżeszowa na lekcji polskiego dużo częściej pojawia się jako kontekst czy przykład dialogu z tradycją, nasze korzenie bowiem

³ Na globalne kompetencje (*global competencies*) składają się 4 podstawowe elementy: 1) świadomość międzynarodowych współzależności (*international awareness*); 2) uznanie dla różnorodności kulturowej (*appreciation of cultural diversity*); 3) biegła znajomość języków obcych (*proficiency in foreign languages*); 4) gotowość do współzawodnictwa (*competitive skills*). Oprócz elastyczności i otwartości, niezwykle istotnych elementów, olbrzymie znaczenie ma postawa empatii. Zob. więcej: *Global Competence Is a 21st Century Imperative*, NEA Education and Practice Department. Wshington 2010, s. 1. http://www.nea.org/assets/docs/HE/PB28A_Global_Competence11.pdf [data dostępu: 18.04.2016]; E. Strawa: *Świat pelen ruchu. Kształcenie kompetencji międzykulturowych w edukacji polonistycznej*. W: *Edukacja polonistyczna wobec Innego*. Red. A. Janus-Sitarz. Kraków 2014, s. 31—32.

wywodzą się z judaizmu, znamy Pięcioksiąg Mojżesza, mamy wspólną, bolesną historię, a przed wojną w Polsce było największe skupisko Żydów na świecie.

Wbrew sugestii zawartej w temacie artykułu nie jest to tylko tekst o architekturze sakralnej. Staje się ona jedynie motywem, tłem dla ukazania styku kulturowych odmienności. Edukacja, szczególnie polonistyczna, ma stawiać sobie za cel wychowywanie ludzi świadomych istnienia w wielokulturowym paradygmacie, obywateli świata — empatycznych, otwartych i odpowiedzialnych. Warto więc przedstawić uczniom pojęcia związane z architekturą meczetów i synagog, między innymi po to, by ułatwić im zrozumienie innych kultur, a także przygotować do życia obywatelskiego w multikulturowej i multireligijnej Europie oraz różnorodnym świecie; zwrócić ich uwagę również na to, że żadna religia nie ma monopolu na prawdę, nie jest lepsza czy gorsza, nie uprawnia bardziej lub mniej do jej głoszenia. Odwoływanie się w szkole do różnych systemów religijnych, ich symboliki, kluczowych pojęć jest już zresztą wartością samą w sobie. Jak pokazuje historia i teraźniejszość, to często właśnie dominacja jednej religii nad drugą kryje w sobie zarzewie wojen i konfliktów, a nasza etnocentryczna perspektywa⁴ nie pomaga nam w pokojowym, polifonicznym trwaniu. Dzisiejsze czasy domagają się bowiem dostrzeżenia problemów innych bez poczucia wyższości czy niższości, uczenia o własnym dziedzictwie, o religiach i zwyczajach różnych grup. Nie bez powodu Ryszard Kapuściński pisał: „świat jest w ruchu”, a Zygmunt Bauman, że „minęły czasy pustelni i fortec” i „świat jest pełen” — nie można tego nie zauważać, szczególnie w szkole, w przeciwnym razie czeka nas okrutne przebudzenie⁵.

Katedra

Myślę, że samochód jest dzisiaj wystarczająco dokładnym odpowiednikiem wielkich gotyckich katedr: chcę powiedzieć — wielkim tworem epoki powstałym w namiętnej wyobraźni nieznanymi artystami, prowadzonym w marzeniach, jeśli nie na jawie, przez cały naród, który przywłaszcza sobie pod jego postacią przedmiot całkowicie magiczny⁶.

⁴ Termin (*ethnos* — „naród”, oraz *kentron* — „środek”) wprowadził w 1906 roku William Graham Sumner w *Falkways*. To postawa, w której wartości własnej grupy stają się podstawą opisu wszelkich innych grup. Według Sumnera, to widzenie świata, w którym „własna grupa staje się środkiem wszechrzeczy”. J. Ambrosewicz-Jacobs: *Tolerancja...*, s. 55.

⁵ Zob. E. Strawa: *Świat pełen ruchu. Kształcenie kompetencji międzykulturowych...*, s. 30—31.

⁶ R. Barthes: *Mitologie*. Tłum. A. Dziadek. Warszawa 2000, s. 190—192.

Spotkania z kulturą, do których często dochodzi na lekcji języka polskiego, sprzyjają rozmowom na temat heterogeniczności kultury i budowaniu otwartych postaw. Wspólne przeżywanie inności religijnej, daje możliwości różnorodnych interpretacji, dyskusji, krytycznego spojrzenia na rzeczywistość i uwrażliwienia uczniów na ewentualną manipulację w tym obszarze. Może także wpłynąć na postawy młodych oraz na formułowanie przez nich mniej kategoriycznych i dogmatycznych sądów w przeszłości.

Spotkania z kulturą średniowiecza i wizją świata jako dzieła Boga dają podstawy do mówienia o różnych religiach. W podręcznikach szkolnych pojawiają się interesujące opisy stylu gotyckiego, romańskiego również w odniesieniu do kościołów i katedr, które przypominają o związkach naszego kraju z chrześcijańską Europą. Propozycje realizacji tematów o katedrach, zamieszczone w dwóch podręcznikach do języka polskiego na poziomie ponadgimnazjalnym: *Świat do przeczytania* oraz *Lustra świata*⁷, proponowałabym wzbogacić o jeszcze jedną lekcję na temat domów modlitwy w innych wyznaniach — ich stylów, funkcji, także porównania ich współczesnych ról w świecie, choćby w kontekście procesu sekularyzacji. W *Lustrach świata* znajdują się nawet ilustracje przedstawiające kościoły różnych wyznań (meczet, cerkiew, synagogę, archikolegiatę), co stanowi dodatkową motywację do przeprowadzenia takiej lekcji.

Lekcje o świątyniach warto rozpocząć przywołaniem wiadomości o katedrze⁸ w trzech aspektach jej funkcjonowania. Pierwszy aspekt wiąże się z wyglądem katedr, ich architekturą zewnętrzną i wewnętrzną oraz historią powstania. Drugi aspekt to katedra jako symbol Europy, zaakcentowanie jej związków ze Starym Kontynentem. Trzecia płaszczyzna oglądu odnosi się natomiast do osób zwiedzających ją — do współczesnych turystów, i nowego paradygmatu osobowościowego, o którym pisał Zygmunt Bauman⁹. Lekcja mogłaby zakończyć się porównaniem architektury katedry z bazyliką mniejszą — Sagradą Familią w Barcelonie, i obejrzeniem krótkometrażowego filmu animowanego Tomasza Bagińskiego *Katedra*¹⁰, który czerpie inspiracje z hiszpańskiej budowli Antonia Gaudiego.

Na początku uczniowie powinni zastanowić się, czym jest katedra. Można do tego wybrać różne teksty: Zbigniewa Herberta *Kamień z katedry* ze zbioru esejów *Barbarzyńca w ogrodzie*¹¹ z 1962 roku, który jest owocem podróży

⁷ Zob. K. Biedrzycki, E. Jaskółowa, E. Nowak: *Świat do przeczytania*. Cz. 1. Warszawa 2012, s. 99—102; W. Bobiński, A. Janus-Sitarz, M. Pabisek: *Lustra świata*. Cz. 1. Warszawa 2012, s. 152—157 i 203.

⁸ Na temat katedr powstało wiele opracowań. Warto wymienić: *Tajemnicze katedry*. Red. H. Cieśla. Warszawa 2009; A. Biała: *Literatura i architektura. Korespondencja sztuk*. Warszawa—Bielsko-Biała 2011, s. 69—95; M. Czermińska: *Gotyki i pisarze. Topika opisu katedry*. Gdańsk 2005.

⁹ Zob. Z. Bauman: *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*. Warszawa 1994.

¹⁰ *Katedra*. Reż. T. Bagiński. Polska 2002.

¹¹ Z. Herbert: *Barbarzyńca w ogrodzie*. Warszawa 1962.

poety do Włoch i Francji. Inną ciekawą propozycją jest powieść Hanny Malewskiej *Kamienie wołać będą...*¹², przedstawiająca budowę katedry w Beauvais, czy fragment eseju *Katedra. Symbol Europy*, wybitnego, choć ciągle jeszcze za mało czytanego w szkole pisarza — Janusza Stanisława Pasierba:

Katedra. Słowo, którego obcości nie odczuwamy w żadnym języku europejskim, wiąże nas z Grecją. Oznaczało tam siedzibę. Legowisko, krzesło, siedzenie (także w anatomicznym sensie), bazę kolumny. O ile w starożytności pogańskiej mogło określać siedzenie beczynne, w dobie Nowego Przymierza stało się nazwą siedziska dla nauczyciela. Krzesło tego, kto uczy, zaczęło oznaczać miejsce, gdzie się naucza: kościół biskupa [...]. W średniowieczu Europa była tam, pokąd sięgały katedry. Najdalej na wschód wysunięte prezbiterium katedralne ma Gniezno. Przez ten pierwszy, co do rangi, kościół kraju zaczęliśmy należeć do „głównego łądu”, bowiem gdzie katedra, tam była Europa [...]. Tak jak ongiś katedry wyrastały ponad miasta i orientowały wędrowców [...], tak dziś górują ponad historią. Wracamy do nich, szukając swoich korzeni [...]. W wieku XVIII katedra przestanie być znakiem wyłącznie religijnym i stanie się także świeckim symbolem kulturowym, związanym z historią Europy, poczynając od Wielkiej Rewolucji Francuskiej, aż po nasze dni. Wiek XIX, odkrywając gotyk, podniesie katedrę na wyżyny mitu [...]. Jeśli — jak pisze Eugeniusz Ollivier — katedry europejskie są dzisiaj miejscami przeżywania identyczności lokalnej i europejskiej, to w katedrach polskich, zwłaszcza takich jak wawelska, poznańska, gnieźnieńska czy warszawska, ciągle jeszcze świętujemy identyczność narodową. Trudno jest dziś odróżnić w wielu przypadkach turystów od pielgrzymów. Jeśli idzie o Polskę, nawet turyści są w dużej mierze pielgrzymami, podczas gdy na zachodzie Europy na ogół bywa odwrotnie. 1 maja 1987 roku odwiedziło katedrę, a raczej zwiedziło (choć jakie to zwiedzanie w takiej masie) 50 tysięcy osób — odnotowujący to publicyści podkreślają w imię prawdy, że tego dnia muzea były zamknięte, a za wstęp do katedry się nie płaci¹³.

Fragment uzmysłowi uczniom, czym była kiedyś katedra, a czym jest dzisiaj. Ona dała początek podstawowym instytucjom tworzącym Europę — szkołom katedralnym i uniwersytetom¹⁴. A więc przywołany tekst sytuuje katedrę również w kontekście naszych korzeni europejskich — jako metaforę Starego Kontynentu. Przekrojowy, erudycyjny esej opisuje przeobrażenia katedry w czasie Wielkiej Rewolucji Francuskiej i zmianę jej funkcji w świecki symbol

¹² H. Malewska: *Kamienie wołać będą. Powieść z XIII wieku*. Warszawa 1978.

¹³ J.S. Pasierb: *Katedra. Symbol Europy*. Pelplin 2003, s. 7, 8, 27.

¹⁴ Zob. R. Sobański: *Europa katedr i uniwersytetów*. Wykład wygłoszony na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 23.01.2007 roku.

kulturowy w czasie oświeceniowego kultu rozumu. Następnie autor wskazuje jej rolę podczas II wojny światowej, kiedy to stała się katedrą męczennicą, aż do jej całkowitej z(a)miany w dobie kultury masowej w miejsce, które bardziej pełni funkcję muzeum, obiektu turystycznej konsumpcji niż miejsca modlitwy. Warto przypomnieć uczniom historię katedr i podkreślić, że właściwie nowe katedry budowane są już tylko w Afryce czy w Ameryce Łacińskiej.

Po takim wprowadzeniu przedstawiamy uczniom architekturę katedry. Można podzielić klasę na 4 grupy i poprosić każdą z nich o przygotowanie opisu poszczególnych pojęć dotyczących budownictwa tego obiektu¹⁵. Wyniki pracy grup prezentujemy ustnie na lekcji, a omawiane elementy zaznaczamy na dużym zdjęciu wybranej katedry. Mogą to być:

- kompozycja bryły katedry: plan krzyża łacińskiego, prezbiterium, nawa, transept, kruchta, absyda, hala;
- architektura zewnętrzna katedry: cegła, portale, wieże, przypora, podpora, łuk, przęsło, iglica, rzygacze;
- architektura wewnętrzna katedry: empora, tryforium, sklepienie krzyżowo-żebrowe, stalle, zwornik, głowice, wspornik, polipytyk, witraż, arkady przyściennie, filary, noski, łuki;
- detale katedry: rozety, maswerki, czołganki, kwiatony, tympanony, biforia, triforia, wimpergi, pinakle, wieloliście, reliefy.

Następnie nauczyciel przywołuje kilka faktów historycznych związanych z budowaniem katedr. Zwraca uwagę, że kościoły gotyckie powstawały w XII wieku również na miejscu dawnych kościołów romańskich (por. katedra Notre Dame, także styl romański i gotycki), a opisywany styl dominował do XV wieku. Gotyk przez ponad trzy stulecia był pogardzany, uznawano go za styl „barbarzyński”. Odkryli go dopiero romantycy. Nauczyciel wskazuje też, że katedra jest miejscem, w którym odbijał się średniowieczny porządek świata. Rosnąca strzelistość ścian, duże okna, smukłe filary, wertykalizm wszystkich elementów, liczne witraże, barwne refleksy, anonimowość katedr, kamienne płaskorzeźby i rzeźby, wszystkie postaci są tak ustawione, żeby służyły schołastyce. Ówczesni twórcy tych budowli wyrażali pragnienie ludzi, by wzbić się ku niebu. Pięknie opisuje to pragnienie Julian Przyboś w wierszach o katedrach, tworząc swoisty katedralny cykl¹⁶. Można przywołać na lekcji jeden z jego zna-

¹⁵ Pomocna może być pozycja Wilfrieda Kocha. W. Koch: *Style w architekturze arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*. Warszawa 1996, s. 153—209.

¹⁶ Na poetycki cykl o katedrach składają się następujące wiersze Juliana Przybosia: *Notre-Dame*, *Katedra w Lozannie*, *Przed Notre-Dame po latach*, *Widzenie katedry w Chartres*, *Światło w katedrze*, *Notre-Dame III*, *Widok z wieży Notre-Dame*, *Katedra jest biała*. Teksty te doczekały się wielu świetnych interpretacji i obszernych komentarzy, m.in. S. Barańczaka: *Wzlot w przepaść*. W: Idem: *Pomyślane przepaście. Ośiem interpretacji*. Katowice 1995; B. Zelera: *Wiersze katedralne Juliana Przybosia*. W: *O Julianie Przybosiu. Wspomnienia, studia, szkice*. Red. T. Bujnicki, K. Heska-Kwaśniewicz. Katowice 1983.

nych wierszy. Najodpowiedniejszy wydaje się tekst *Notre-Dame* z poetyckiego tomiku *Równanie serca* z 1938 roku.

Przechodząc płynnie do ostatniego, trzeciego punktu opisu interesujących nas budowli sakralnych — od murów do środka kościoła — możemy pokusić się o zadanie uczniom pytania o osoby obecne kiedyś i współcześnie w katedrach. Kościoły wypełnione pielgrzymami są dziś przecież rzadkością. Jak uważa Zygmunt Bauman w książce *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*¹⁷, pielgrzymi zostają zastąpieni: spacerowiczami, turystami, włóczęgami czy graczami. Bycie współcześnie w katedrze to raczej pomysł na wycieczkę czy zagraniczny wyjazd. Pątnictwo powoli i stopniowo wypierane jest przez tzw. turystykę kulturowo-religijną¹⁸, która podjęta z motywów poznawczych i religijnych — za cel główny obiera sobie zwiedzanie miejsc związanych z historią religii, tym samym stanowi specyficzny typ podróży turystycznych. Janusz Mariański w artykule *Religijność europejska między sekularyzacją a desekularyzacją* pisze, że współcześnie obserwujemy nie tylko osłabienie się religijności czy wręcz bezreligijność, lecz także rozluźnienie więzi z tradycją religijno-kościelną. Kościoły utraciły swój monopol w sprawach religijnych, a zarazem swój charakter instytucji pierwotnej¹⁹.

Na zakończenie proponowanej lekcji można opowiedzieć uczniom, także w kontekście bycia turystą, o kilku wyjątkowych europejskich katedrach. Jedną z nich jest Sagrada Familia²⁰. Odwiedza ją każdego roku tysiące turystów. Jest uznawana za największe dzieło wspaniałego katalońskiego architekta — Antonia Gaudiego. Zakończenie jej budowy, rozpoczętej ponad 130 lat temu, planowane jest na rok 2026. Patrząc na wizualizację²¹ katedry, możemy się przekonać, że efekt finalny będzie imponujący. Gdy zakończy się budowa 170-metrowej wieży, Sagrada Familia stanie się najwyższym kościołem świata.

Omawianie motywu katedry na lekcji języka polskiego warto zakończyć krótkometrażowym filmem animowanym Tomasza Bagińskiego²², nominowa-

¹⁷ Z. Bauman: *Dwa szkice...*

¹⁸ Należy odróżnić turystykę religijną od turystyki kulturowej. Turystyka religijna jest związana ściśle z motywami duchowymi. Turyści (pielgrzymi) przybywają z pobudek religijnych do miejsc uważanych za święte ze względu na szczególne działanie w nim bóstwa, aby tam spełnić określone akty pobożności i pokuty. Pod pojęciem „turystyka kulturowo-religijna” rozumiemy podróż turystyczną, w której na pierwszy plan wysuwają się aspekty religioznawcze lub wyłącznie poznawcze. W podróży tej miejsce święte nie stanowi zazwyczaj punktu docelowego, lecz znajduje się na trasie podróży. Na plan pierwszy wysuwa się zwiedzanie obiektów kultury religijnej. Zob. T. Jędrusiak: *Turystyka kulturowa*. Warszawa 2008, s. 85—89.

¹⁹ J. Mariański: *Religijność europejska między sekularyzacją a desekularyzacją*. W: *Koniec sekularyzacji w Europie?*. Red. P. Kapłon, A. Rokicka, M. Warat. Kraków 2007, s. 26—27.

²⁰ R. Zerbst: *Gaudi 1852—1926. Antoni Gaudi i Cornet — życie dla architektury*. Tłum. M. Meyer. Warszawa 2010.

²¹ <https://youtu.be/RcDmloG3tXU> [data dostępu: 10.04.2016].

²² <https://www.youtube.com/watch?v=msIjWthwWwI> [data dostępu: 10.04.2016].

nym do Oskara, i fragmentem znakomitego opowiadania Jacka Dukaja *Katedra*²³, które wydano w roku 2000:

Katedra oddycha, wyciąga ku mnie czarne pępowiny. Rozrasta się [...]. To nie oni weszli w mój czas, lecz ja w ich: Katedry. [...] Katedra nas otula, jesteśmy Katedrą, fragmentami bryły, jednego dzieła sztuki²⁴.

Synagoga, bożnica, tempel

Żydzi, Żydzi wstawajcie, płonie synagoga!
Cała Wschodnia Ściana porośła już żarem!
Powietrze drży, skacze po suchych belkach ogień!
Wstawajcie, chrońcie święte księgi wiary!
[...] ²⁵

Celem lekcji na temat architektury synagog będzie przede wszystkim kształtowanie uczniowskiej świadomości historycznej i kulturowej przez przypomnienie uczniom śladów obecności Żydów na ziemiach polskich. Temat ten można rozpocząć od przypomnienia historii przedwojennej obecności wyznawców judaizmu w Polsce, a także w regionie czy mieście. Można zapytać uczniów o trwałe ślady kultury żydowskiej — o kirkuty czy synagogi. W Katowicach, na przykład, znajduje się cmentarz żydowski przy ul. Kozielskiej. Powstał on w 1869 roku, a podczas II wojny światowej został zdewastowany przez Niemców. Obecnie na jego terenie zachowało się około 947 nagrobków oraz pomnik poświęcony ofiarom Holocaustu. Warto by się tam wybrać z uczniami, przypomnieć o szacunku, jaki należy się takim miejscom.

„Synagoga”, wyraz pochodzący z greki, oznacza miejsce zebrania; bożnica zaś to polski synonim synagogi. Oczywiście, sami Żydzi posługiwali się również innymi nazwami — po hebrajsku synagoga nazywa się *Bet Knesset* i *Bet Midrasz*. Synagogi nie są świątyniami w sensie obiektów sakralnych. Na górze Syjon (Morja) w Jerozolimie była jedyna świątynia, a od czasu jej zniszczenia są tylko domy modlitwy i nauki. W książce *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce* czytamy, iż synagogi służyły zarówno zbiorowym modłom i odprawianiu nabożeństw, jak i nauce oraz czytaniu ksiąg. Głównym pomieszczeniem jest sala modlitw przeznaczona wyłącznie dla mężczyzn. Każda synagoga

²³ T. Bagiński, J. Dukaj: *Katedra*. Kraków 2008.

²⁴ Ibidem, s. 93.

²⁵ J. Kaczmarek: *Ballada o spalonej synagodze*. <http://www.kaczmarek.art.pl/tworczosc/wiersze/ballada-o-spalonej-synagodze/> [data dostępu: 23.04.2016].

miała na wschodniej ścianie tablicę lub inny symbol wskazujący kierunek Jeruzolimy (*mizrach*). Zazwyczaj także na tej ścianie znajdowała się szafa (*aron hakodesz*) do przechowywania Tory. Środek sali modlitwy wypełniała *bima*, czyli podwyższenie, na którym na pulpicie umieszczano pergaminowy zwój Pisma Świętego (z tego miejsca mógł też śpiewać kantor). O wadze miejsca, w którym znajduje się Tora, przypominają także chroniące zwoje zamykane drzwiczki, nad którymi pali się lampka (*tamid*). Pomieszczenie dla kobiet lokowano bądź w przedsionku, bądź na parterze z jednego lub obu boków sali modlitwy.

Synagoga, budowla z zewnątrz dość surowa, zwarta bryła, wewnątrz zachwyca bogatą dekoracją (stiuki, sztukaterie, polichromie). W małomiasteczkowych bożnicach można było podziwiać ludową snycerkę i barwne malowidła²⁶. Ponadto w dobudówkach synagogałnych mieściły się często szkoły talmudyczne, biblioteka, łaźnia rytualna, mieszkanie rabina. Całość tych zabudowań tworzyła ośrodek synagogałny, stanowiący część dzielnicy żydowskiej.

Średniowieczna bożnica europejska była najczęściej halową budowlą dwunawową, a od XVI wieku formy przestrzenne kształtowały się pod wpływem gotycko-renesansowej, głównie świeckiej, architektury. W tym wieku w Polsce wytworzył się typ centralnej bożnicy o jednoprzestrzennej sali modlitw, na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu²⁷. Specyficznymi synagogami polskimi były synagogi drewniane. Niestety, żadna z nich nie przetrwała czasu wojny. Zewnętrzna forma tempel, ale również jej wnętrze, wykorzystywała elementy charakterystyczne dla epoki i stylu, w których powstawała.

Interesująca będzie dla uczniów informacja, że prawo żydowskie zabrania przedstawiania wizerunku Boga, a także jakichkolwiek postaci ludzkich. Podobnie dzieje się w islamie, o czym będzie mowa dalej, a inaczej — ze względu na dogmat wcielenia — wygląda to w chrześcijaństwie. Bóg powiedział do Mojżesza w *Księdze Wyjścia*: „Nie będziesz czynił żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko, ani tego, co jest na ziemi nisko, ani tego, co jest w wodach pod ziemią” (Wj 20,4), z tego też powodu rozpowszechniła się ornamentyka roślinna i zwierzęca oraz formy geometryczne.

Można poprosić uczniów o przygotowanie opisów następujących haseł dotyczących judaizmu: tora, talmud, jesziwa (szkoła religijna), chedery, mykwy (łaźnie rytualne), jatki (rzeźnie), domy kahalne, kirkut (cmentarz), menora, gwiazda sześcioramienna zwana gwiazdą Dawida, język jidysz, babiniec, lampki chanukowe. Warto też rozszyfrować symbolikę zwierząt malowanych w synagodze, takich jak: lew, jeleń, orzeł, byk, baranek, wąż, czy zwierząt odpowiadających znakom zodiaków. Zachęcam, by korzystać w poszukiwaniach odpowiedzi

²⁶ Zob. P. Burchard: *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*. Warszawa 1960, s. 21.

²⁷ Zob. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*. Red. S. Kozakiewicz. Warszawa 1969, s. 49.

z informacji umieszczonych na portalu www.sztetl.org.pl (Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN). Na polecanej stronie znajdują się też propozycje lekcji na temat synagog i szczegółowa prezentacja w Power Poincie²⁸. Tego typu stron internetowych jest coraz więcej, mogą z nich czerpać informacje nauczyciele, którzy chcą się lepiej przygotować do prowadzenia lekcji o Innym.

Meczet

[...]

W ŚWIĘTYM MIESIĄCU OJCIEC ZABIERAŁ MNIE DO MECZETU
CODZIENNIE PO KOLACJI MODLILIŚMY SIĘ, A POTEM

DAWAŁ MI COŁĘ I KITKATA

W MECZECIE OJCIEC STAWAŁ SIĘ KIMŚ INNYM
PEŁNYM BOJAŻNI BOŻEJ I SERDECZNYM

[...] ²⁹

W podręczniku do języka polskiego *Lustra świata* podczas omawiania Biblii jako kontekst religijny przywołuje się również najważniejszą dla islamu księgę — Koran, a dokładniej: surę 82. na temat wizji sądu ostatecznego. Omawianie architektury domów modlitwy innego wyznania przy okazji lekcji o średnio-wiecznych katedrach nie będzie zatem pierwszym zetknięciem uczniów z religią Mahometa. Obecnie zresztą religia muzułmańska odnotowuje najszybszy przyrost wyznawców na świecie (według różnych źródeł od 2,9% do 6% rocznie) i obejmuje 1/5 światowej populacji. Obserwujemy więc nie tylko realną potrzebę, ale wręcz konieczność uczenia o tej kulturze. Są też inne uzasadnione przyczyny rozwoju tej religii³⁰. Należy do nich między innymi migracja muzułmanów do Europy i na inne kontynenty.

Zanim omówimy na lekcji detale związane z architekturą meczetów, uczeń powinien uzyskać podstawowe informacje o islamie. W tym celu można sięgnąć po materiały przygotowane przez Centrum Edukacji Obywatelskiej w ramach programu „Cztery strony Warszawy. Młodzi przewodnicy po wielokulturowej Warszawie”³¹, dofinansowanego ze środków Urzędu Miasta Warszawy.

²⁸ *Synagogi na ziemiach polskich*: http://www.sztetl.org.pl/template/gfx/prezentacje/synagogi_pelna.pdf [data dostępu: 10.04.2016].

²⁹ Y. Hassan: *Antena satelitarna*. W: Idem: *Wiersze*. Tłum. B. Sochańska. Gdańsk 2015, s. 21. (Oryginalny zapis wierszy Hassana wielkimi literami).

³⁰ *Koniec sekularyzacji...*, s. 97.

³¹ http://www.ceo.org.pl/sites/default/files/news-files/symbolika_swiatyni_muzulmanskiej_-_poznajemy_meczet.pdf [data dostępu: 10.04.2016].

Po takiej lekcji uczeń będzie mógł nazwać elementy znajdujące się w meczecie, będzie znał ich funkcję i symbolikę, a także pozna rolę, jaką odgrywa meczet w islamie.

Fundamentem islamu jest święta księga Koran, objawiona Muhamadowi. Podstawowe zasady tej religii określa się mianem 5 filarów wiary. Są to: dawaanie świadectwa („nie ma bóstwa prócz Boga, a Muhamad jest jego Prorokiem”), obowiązek odmawiania modlitwy pięć razy dziennie (wezwanie na modlitwę wypiewkuje *muezzin*), jałmużna, post (w ramadanie muzułmaninowi powyżej 10. roku życia przez miesiąc nie wolno, od świtu do zmierzchu, spożywać pokarmów, pić napojów, palić tytoniu, używać kosmetyków, uprawiać seksu) oraz pielgrzymka do Mekki.

„Meczet”, zgodnie z definicją zawartą w *Słowniku terminologicznym sztuk pięknych*, to muzułmańska budowla pełniąca funkcję domu modlitwy. Zasadniczą częścią każdego meczetu jest obszerna sala modlitwy (*haram*) z mihrabem, wskazującym wiernym kierunek (*kibla*), w którym leży Mekka. W większości meczetów w pobliżu mihrabu znajduje się kazalnica (*minibar*), konstrukcja ta zazwyczaj wykonana jest z drewna i zdobnie rzeźbiona. Dalej mamy wydzielone miejsce dla władcy — lożę kalifów (*maksura*), i podium dla czytającego Koran (*dakka*). Podłoga jest wysłana matami i kobiercami, głównie ze względu na zakaz wchodzenia do meczetu w butach. Salę modlitwy poprzedza zwykle dziedziniec (*sahan*) otoczony kolumnadą (*riwak*), pośrodku dziedzińca usytuowana jest studnia lub basen (*hauz*, *midha*), służące do rytualnych ablucji. Wieże dla muezzinów (*minaret*) wznoszą się przy meczetach, w których znajdują się grobowce³².

W języku arabskim są dwa pojęcia na określenie meczetu: *masdżid* i *dżami*. Pierwszy oznacza budowlę, w której oddaje się cześć Bogu. Drugi termin odnosi się również do budowli służącej przede wszystkim do zgromadzeń muzułmanów na piątkową modlitwę³³. Meczet odgrywa w społeczności muzułmańskiej podobną rolę, jak kościół dla wspólnot chrześcijańskich, choć rola meczetu jest dużo bardziej kompleksowa. Oprócz modlitwy muzułmanie wysłuchują w nim piątkowych kazań, zbierają i rozdzielają obowiązkową jałmużnę (*zakaat*), uczestniczą w lekcjach religii i wsłuchują się w komentarze do koranicznego przesłania. To również miejsce ogłaszania sądów (fatwy), czyli wydanej przez prawnika muzułmańskiego (muftęgo) formalnej wykładni. Meczet pełni zatem wiele funkcji pozareligijnych. Islamska świątynia, podobnie jak kościół, związana jest też z cyklem życia — jej odwiedzanie staje się powszechne przy dokonywaniu obrzezania, zawieraniu związków małżeńskich, modlitwach pogrzebowych.

Podobnie jak powstające przy katedrach szkoły, znane arabskie uniwersytety wyrosły właśnie z meczetów (Al-Azhar w Kairze czy Az-Zajtuna w Tunisie).

³² *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*..., s. 229.

³³ A. Wąs: *Meczet i jego funkcje*. Radio Watykańskie. <http://www.tolerancja.pl/?meczet-i-jego-funkcje>, 93 [data dostępu: 16.04.2016].

Żydzi i chrześcijanie mogli wstępować do meczetu bez większych problemów. W miarę upływu czasu praktykę tę zaczęto jednak ograniczać ze względu na podkreślanie rytualnej czystości. Generalnie, niemuzułmanom zezwala się na odwiedziny meczetu przy zachowaniu określonych zasad. Dotyczą one zdejmowania butów (zawsze jest na nich trochę brudu, dlatego zostają przed progiem) i właściwego stroju, obowiązującego zwłaszcza kobiety (nakrycie ramion i włosów).

Dobrze byłoby pokazać uczniom kilka zdjęć meczetów i porozmawiać o różnicach między naszymi kościołami. Powinni oni zwrócić uwagę na to, że brak tam figur i obrazów Allaha, że nie ma ołtarza. Dzieje się tak, ponieważ Koran zakazuje bałwochwalstwa. Ponadto, tak jak w synagodze, podczas modlitwy w meczecie kobiety nie mogą przebywać w części dla mężczyzn, podobnie jak mężczyźni w części przeznaczony dla kobiet. Wynika to z troski o wystrzeganie się grzechu pożądania w czasie modlitwy. Kolejna różnica między naszymi kulturami wynika z braku rozdziału między religią i państwem — nie ma podziału na sferę boską i ziemską, świecką i religijną, stąd meczet pełni także inne pozareligijne funkcje.

Na lekcji poświęconej omawianiu islamskich świątyń warto odnotować także najważniejsze meczety. Jednym z nich jest Święty Meczec (Al-Masdzid al-Haram) w Mekce. Święty Meczec jest również centralnym miejscem pielgrzymki, której uczestnicy zobowiązani są odwiedzić i okrążyć Al-Kaabę. Przynajmniej raz w życiu każdy muzułmanin powinien odwiedzić Mekkę. Drugim — po Świętym Meczecie w Mekce — ważnym dla muzułmanów sanktuarium jest Meczec Proroka (Masdzid an-Nabawi) w Medynie. Kolejnym miejscem o szczególnym znaczeniu dla całego świata muzułmańskiego stał się — znajdujący się w Jerozolimie — „czcigodny dziedziniec” (Al-Haram asz-Szarif), gdzie stoją dwa słynne meczety: Al-Aksa (Najdalszy) i Kubbat as-Sahra (Kopuła na Skale). Oba związane są z cudownymi, nocnymi podróżami, które Mahomet miał odbyć — na podarowanym mu przez archanioła Gabriela wierzchołcu o imieniu Al-Burak — najpierw z Mekki do Jerozolimy, a następnie ze wzgórza świątynnego do nieba. W Polsce muzułmanie dysponują trzema typowymi meczetami: w Bohonikach, Kruszynianach i w Gdańsku. W Warszawie oraz innych miastach gromadzą się w specjalnych domach modlitw³⁴.

Rosnąca liczba muzułmanów na naszym kontynencie wywołuje liczne pytania o dalsze losy Europy, dlatego warto przeprowadzić wśród uczniów debatę: Czy możliwa jest harmonijna koegzystencja chrześcijan i muzułmanów z zachowaniem swoich odrębności?, Jaki jest stosunek Europejczyków do uchodźców i imigrantów?, Jaki jest obraz muzułmanów w świecie zachodnim?.

³⁴ Informacje o meczetach czerpię z tekstu A. Wąsa: *Ważne i wielkie meczety*. <http://religie.wiara.pl/doc/472176.Wazne-i-wielkie-meczety> [data dostępu: 16.04.2016].

Najlepszym podsumowaniem debaty i rozmów uczniowskich na temat islamu będą wiersze Yahya Hassana³⁵ (urodzonego w 1995 roku) w przekładzie Bogusławy Sochańskiej³⁶. Hassan określa się mianem „bezpieczeństwowego Palestyńczyka z duńskim paszportem”. Jako poeta zadebiutował tomem *Wiersze*, który sprzedał się w liczbie blisko 100 tys. egzemplarzy w ciągu zaledwie dwóch miesięcy od dnia wydania. Jest laureatem nagrody za debiut roku, Nagrody Literackiej tygodnika „Weekendavisen” za 2013 rok i Nagrody Literackiej gazety „Politiken”. Został również nominowany do nagrody Europejski Poeta Wolności w 2016 roku w Gdańsku. Zgłaszająca jego kandydaturę do tej ważnej nagrody Bogusława Sochańska napisała w uzasadnieniu:

Bezkompromisowo i bezpardonowo podejmuje on tematy zniewolenia w rodzinie, przemocy domowej i hipokryzji dorosłych w kontekście religijnym, dając zarazem obraz życia w emigranckim getcie, którego mieszkańcy cynicznie wykorzystują dobrodziejstwa państwa opiekuńczego i nie zezwalają swoim dzieciom na pełną integrację z duńskim społeczeństwem, czego skutkiem jest ich marginalizacja i uwikłanie w świat przestępczy³⁷.

Twórczość Hassana wzbudza liczne kontrowersje. W swoim debiutanckim tomie krytykuje on islam i pokolenie swoich rodziców, a także swoich rówieśników:

[...]
 TY NIE CHCESZ JEŚĆ WIEPRZOWINA
 NIECH ALLAH CIĘ WYNAGRODZI ZA TO CO TY JESZ
 TY CHCESZ ŻYĆ OD PIĄTKOWA MODLITWA DO PIĄTKOWA
 MODLITWA
 TY CHCESZ ŻYĆ OD RAMADAN DO RAMADAN
 A MIĘDZY MODLITWAMI I RAMADAN
 TY CHCESZ MIEĆ NÓŻ W KIESZENI
 TY CHCESZ ZASTĄPIĆ LUDZIOM DROGĘ
 I PYTAĆ CZY MAJĄ ONI PROBLEM
 CHOCIAŻ JEDYNY PROBLEM JESTEŚ TY
 [...]

DLUGIWIERSZ³⁸

³⁵ Życiorys Hassana opisuję na podstawie: <http://europejskipoetawolnosci.pl/book/yahya-hassan/>; <http://europejskipoetawolnosci.pl/polska-premiera-wierszy-yahya-hassana/> [data dostępu: 22.04.2016].

³⁶ Y. Hassan: *Wiersze*...

³⁷ <http://europejskipoetawolnosci.pl/znamy-poetow-nominowanych-do-nagrody-europejski-poeta-wolnosci-w-2016/> [data dostępu: 10.04.2016].

³⁸ Y. Hassan: *Wiersze*..., s. 233. Zapis tekstu oraz tytułu zgodny z oryginałem.

Wiersze Hassana, jeśli zważyć na pochodzenie autora, to głos Innego, buntownika (wszystkie utwory w zbiorze zapisane są dużymi drukowanymi literami, a to w języku internetowym oznacza podniesienie głosu czy też krzyk), który krytycznie ocenia środowisko muzułmańskie, łamie stereotypy związane z postrzeganiem muzułmanów przez swoich braci. W warstwie tekstowej mamy do czynienia z jasnym przekazem, wolnych od rozbudowanych metafor, który uderza czytelnika niezwykle realnym obrazem środowisk imigrantów. Wiersze te mogą zainteresować uczniów, a także ukazać im trud życia w innej kulturze i w innej religii. Sprzyjać też mogą pogłębionej, a zarazem bardziej dojrzałej dyskusji.

Uzupełnieniem wiadomości na temat kultury islamu i meczetów są materiały z Centrum Kultury Islamu (<http://islam-katowice.pl/>). Mieści się ono w Katowicach przy ulicy Warszawskiej, powstało z inicjatywy muzułmanów mieszkających na Śląsku, a jego główny cel to, oprócz umocnienia wiary i więzi wśród muzułmanów oraz organizacji obrządków kultu religijnego, także podnoszenie poziomu wiedzy o islamie.

Wieża Babel

Przemoc jest niemoralna, bo karmi się nienawiścią, a nie miłością. Przemoc nie ma przyszłości — to schodząca w dół spirala kończąca się zniszczeniem wszystkich stron [...]. Przemoc kończy się samozniszczeniem. W tych, którzy przeżyli, rodzi zgorzknienie, a w tych, którzy niszczą — brutalność.

Martin Luther King³⁹

Tak, jak pisałam na początku artykułu, architektura na lekcji języka polskiego to tylko pretekst do rozmów na temat szacunku dla inności, tolerancji i akceptacji, ale także o nacjonalizmie, szowinizmie i fundamentalizmie religijnym, zwłaszcza że synagoga, kościół, meczet wcale nie muszą pozostawać ze sobą w sprzeczności. Podkreślał to Jan Paweł II, który miał ogromny wkład w dzieło dialogu międzyreligijnego.

Niewątpliwie, architektura może stawać się symbolem potęgi lub upadku społeczności, która ją wzniosła. Zmienność losów kościołów, synagog, meczetów zależna jest od wydarzeń politycznych na danym terenie. Przez taki właśnie pryzmat chciałabym pokazać uczniom zniszczone zabytki w Palmirze w Syrii, wpisane na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, zmienioną na basen syna-

³⁹ Cyt. za: J. Ambrosewicz-Jacobs: *Tolerancja...*, s. 48.

gogę w Poznaniu i sprofanowaną cerkiew oraz zniszczoną świątynię mądrości — Bibliotekę Aleksandryjską. To właśnie często najwspanialsze budowle narażone są na zniszczenie i degradację.

Syria

Pierwsze wzmianki o Palmyrze pochodzą z początku drugiego tysiąclecia p.n.e. Miejsce to słynie, a raczej słynęło, z imponujących ruin starego miasta, będącego niegdyś jednym z ważniejszych centrów antycznego świata na starożytnym Wschodzie. W niepowtarzalną mozaikę kultur wpisywały się wpływy ze Wschodu i z Zachodu — perskie i grecko-rzymskie. Sławę Palmyrze przyniosły zwłaszcza rzymskie portyki kolumnowe i charakterystyczne wieże grobowe. W maju 2015 roku bojownicy ISIS zajęli Palmyrę, wysadzili w powietrze łuk triumfalny z czasów rzymskich, liczący ponad dwa tysiące lat. Już wcześniej dżihadysty zburzyli trzy grobowce wieżowe i dwie świątynie, również z powodów ideologicznych pozbawili stojące tam rzeźby głów i rąk, a w sierpniu wysadzili w powietrze świątynię Baal Shamin, później świątynię Bel, jedną z najlepiej zachowanych z czasów Imperium Rzymskiego. Zamordowali także 81-letniego Chaleda al-Asaada — zasłużonego archeologa⁴⁰. Wciąż trwające działania wojenne w Syrii uniemożliwiają dokładną inwentaryzację zniszczeń. Badacze reprezentujący misję Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego jako pierwsi zagraniczni eksperci uzyskali dostęp do ruin Palmyry kilka dni po odbiciu miasta z rąk tzw. Państwa Islamskiego.

Cenne dla danej kultury miejsca, budowle czy przedmioty narażone są w czasie wojen, szczególnie na tle religijnym, na zagładę. Uczniowie powinni się zapoznać z zabytkami kultury, które zostały zburzone lub częściowo zniszczone w ostatnich latach wojny w Syrii. Palmyra bowiem nie będzie już nigdy taka jak wcześniej, trzeba natomiast pielęgnować pamięć o niej.

⁴⁰ Informacje pochodzą z: <http://swiat.newsweek.pl/syria-starozytny-luk-triumfalny-w-palmyrze-zniszczony-przez-dzihadystow,artykuly,371709,1.html>; <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/syria-kolejny-zniszczony-zabytek-w-palmyrze/bbqb6m>; <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1524610,Palmyra-w-gruzach-Dzihadysty-zniszczyli-starozytny-luk-triumfalny>; <http://www.uw.edu.pl/relacja-z-palmyry/> [data dostępu: 10.04.2016].

Poezja Wacława Oszajcy

Kolejne wybrane przeze mnie przykłady niszczenia świątyń, które można wykorzystać na lekcji polskiego, opisane są w wierszach Wacława Oszajcy — jezuitę, znanego duszpasterza i eseisty. Pokazują one, co się stanie, jeśli zabraknie w świecie takich wartości, jak: wolność, tolerancja, akceptacja i otwartość na inność, stanowiących podstawę poszanowania praw człowieka. Zwracają również czytelniczą uwagę na zjawisko nienawiści, wrogości i pogardy, które w efekcie doprowadzają do krwawych konfliktów, prześladowań religijnych, śmierci niewinnych ludzi oraz do dewastacji symbolicznych miejsc związanych z daną kulturą i religią.

Proponowane przeze mnie dwa wiersze ****zwały czarnych chmur*, ****przed złotą purpurową* ukazują dewastację symboli religijnych i brak szacunku dla innego wyznania:

zwały czarnych chmur
o rudych podbrzuszach
nad synagogą
zmienioną na pływalnię
gdzie w szatni
instruktorka gwałci praktykanta
bardzo elegancko

a woda w oczach
wciąż błękitnieje

*** *zwały czarnych chmur*, Zdnd 9⁴¹

Znieważenie sakralnego miejsca — synagogi, która została zmieniona na miejską pływalnię, staje się przykładem losów świątyń zależnych od wydarzeń politycznych. Fakt ten zostaje dosadnie zilustrowany w tekście sytuacją *eleganckiego gwałtu*, który dokonuje się w przestrzeni rzeczywistej na terenie Polski. W kwietniu 1940 roku po sprofanowaniu i usunięciu ostatniej gwiazdy Dawida przez okupanta niemieckiego w świątyni w Poznaniu⁴² powstaje pły-

⁴¹ Cytowane utwory W. Oszajcy podaję według wydania: W. Oszajca: *Z dnia na dzień*. Toruń 1994.

⁴² O motywie poznańskiej synagogi dyskutowano na łamach czasopisma „Polonistyka”. Por. K. Kuczyńska-Koschany, J. Roszak: *Upominanie — odpominanie. Poznańska synagoga w tekstach literackich*. „Polonistyka” 2005, nr 6, s. 48—50. Autorki przywołują teksty literackie, w których pojawia się wątek poznańskiej bożnicy. Są to wiersze Wacława Oszajcy (*** *zwały czarnych chmur*), Ryszarda Krynickiego (*Miasto*) oraz Agnieszki Kuciak (*Wroniecka*). Warto także zapoznać się z artykułem dotyczącym historii tej synagogi: E. Stęszewska-Leszczyńska: *Poznańskie synagogi*. „Kronika Miasta Poznania” 1992, nr 1—2.

walnia dla żołnierzy Wehrmachtu. Kilka lat później dzieła zbezczeszczenia dopełniają wojska sowieckie. Funkcję pływalni budynek przestał pełnić dopiero w 2012 roku. Trudno wyobrazić sobie równie dramatyczną sytuację, choć nie jest to jedyny sprofanowany dom modlitwy⁴³.

Drugi tekst Wacława Oszajcy, ukazujący trudności współistnienia w pluralizmie religijnym i szerzej — kulturowym, to wiersz o incipicie *przed złotą purpurową*:

przed
złotą
purpurową błękitną ikoną
umilienie
lilie perłowośnieżne
i po polsku
wyskrobane na kłęczniku
judy raus
*** przed złotą purpurową,
Zdnd 13

Z łatwością możemy przedstawić przywoływane w tekście poetyckim obrazy za pomocą opozycji: kraj katolicki, Polska — nietolerancja, brak szacunku dla innego wyznania; kościół prawosławny, cerkiew — wrogi antysemicki slogan; symbol modlitwy, kłęcznik — profanacja kłęcznika; polski napis — niemieckie *judy raus*, wspólne doświadczenie Holocaustu — brak narodowej pamięci. A to wszystko w świątyniach, o których ksiądz Józef Tischner pisał, że jest „to miejsce spotkań — człowieka z Bogiem, człowieka z człowiekiem [...], po to by wydobyć z człowieka jego dobro i w ten sposób otworzyć horyzont spotkania”⁴⁴. Przywołane przeze mnie świątynie uzewnętrzniają ludzką agresję, stają się miejscem potępienia innych, a wywyższenia siebie i swojej religii.

⁴³ Na terenie dawnego cmentarza żydowskiego w Poznaniu postawiono budynki Międzynarodowych Targów Poznańskich. We wsi Łukawiec dawną cerkiew greckokatolicką pw. św. Dymitra Męczennika zmieniono na magazyn. W gminie Sitno kościół katolicki pw. Podwyższenia Krzyża Świętego zamknięto w 1943 roku dla wiernych i zamieniono go na magazyn zbożowy. Synagoga w Radymnie podczas II wojny światowej została zdewastowana przez hitlerowców, następnie w latach pięćdziesiątych przebudowano ją na potrzeby rozlewni piwa, która mieści się tu do dziś razem ze sklepem i hurtownią. We Lwowie kościół pw. św. Marii Magdaleny przestał pełnić funkcję liturgiczną, a w 1962 roku w świątyni przekazanej Politechnice Lwowskiej urządzono klub młodzieżowy, następnie salę organową, która tę funkcję pełni do dziś. We Lwowie w kościele dominikanów pw. Bożego Ciała mieściło się Muzeum Religii i Ateizmu. Oczywiście, przykładów jest wiele nie tylko w Polsce, ale przede wszystkim na wschodzie Europy, również w zachodniej Europie odnajdujemy podobne przykłady, choćby w Anglii czy Holandii.

⁴⁴ J. Tischner: *Filozofia dramatu*. Kraków 1998, s. 232.

Agora

Ostatni przykład walki o dominację religijną to film *Agora* reżysera Alejana Aménabara. Nie jest to obraz nowy — premiera światowa odbyła się w 2009 roku, a w Polsce rok później. Akcja rozgrywa się w starożytnej kosmopolitycznej metropolii, tyglu kulturowym i religijnym, jakim przez długie wieki była Aleksandria (por. początek filmu, a głównie fragment 00:47 — 01:47). Jego bohaterką jest Hypatia, żyjąca na przełomie IV i V wieku, myślicielka, astronomka, wykładowczyni filozofii platońskiej, badaczka krzywych stożkowych, która udziela lekcji młodym mężczyznom: poganom, Żydom i chrześcijanom. Oprócz życia uczoney, pełnego pasji poznawania i odkrywania świata, istotne stają się relacje panujące w Aleksandrii. Owe relacje są polem walki o dominację jednej z trzech potężnych religii — pogańskiej, judaizmu i chrześcijaństwa.

Kulminacyjną sceną *Agory* jest zniszczenie słynnej Biblioteki Aleksandryjskiej o największej liczbie woluminów świata starożytnego. W filmie tłum chrześcijan, sterowany przez swoich przywódców, wdzierają się do budynku i niszczy bezcenne zbiory (por. scenę 25:50 — 52:50). Dla Aménabara zniszczenie owych zbiorów opóźniło o całe stulecia rozwój nauki: gdyby pozostała ona nienaruszona, dziś spacerowalibyśmy już po Marsie. Z tego też powodu — sceny niszczenia biblioteki oraz ukazania chrześcijańskiej przemocy — niektóre środowiska uznały film za antychrześcijański (por. również sceny „nauczania” przez chrześcijan 06:40 — 08:52 czy scenę ukamienowania Żydów przez chrześcijan 58:32 — 59:26).

Proponuję spojrzeć w szkole ponadgimnazjalnej na ten film jako przykład krytyki fundamentalizmu i fanatyzmu w ogóle. Tu źródłem zła i przemocy nie jest wiara, lecz jej wypaczenia i stojący za nimi ludzie (jak biskup, czarny charakter, inicjujący zamordowanie Hypatii i zniszczenie Biblioteki Aleksandryjskiej). Przemoc stosują przedstawiciele wszystkich religii: gdy parabolani, „żołnierze Chrystusa”, jak o sobie mówią, napadają na Żydów, ci w odwecie dokonują masakry chrześcijan (zob. sceny 58:32 — 59:26 i 67:12 — 71:20).

Film niesie ponadczasowe przesłanie: od śmierci Hypatii minęło blisko 17 stuleci, a świat nękają te same problemy: nierówność, brak tolerancji i agresywny fundamentalizm. Wyraźnie udało się to ukazać reżyserowi w scenie, w której Ziemia zostaje zaprezentowana jako mała planeta we wszechświecie. Z początku trudno określić, kiedy rozgrywa się akcja; może to być zarówno świat starożytny, jak i nasz — dzisiejszy (zob. 74:19 — 74:40).

Wielu recenzentów interpretuje⁴⁵ ten film jako ponadczasową opowieść o fundamentalizmie. Sam reżyser stwierdził, że chciał stworzyć metaforę zda-

⁴⁵ Korzystam z ustaleń: <http://film.onet.pl/recenzje/agora-antychrzescijanski-film/7qwhh>; <http://www.blogpowszechny.pl/2010/03/26/agora-zachwyty-i-przerazenie> [data dostępu: 10.04.2016].

rzeń współczesnych, naznaczonych religijną ortodoksyjnością. Dla niego tytułowa *Agora* to nasza planeta, na której wszyscy musimy rozmawiać, a nie zabijać się: „cokolwiek dzieje się na ulicy miasta, jesteśmy braćmi” — mówi Hypatia do swoich uczniów. Hypatia jest uosobieniem tolerancji, której już wkrótce w Aleksandrii zabrakło. Jej śmierć nabiera więc symbolicznego znaczenia. W aktualnym kontekście starć na tle religijnym, terroryzmu inspirowanego fundamentalizmem islamskim, prześladowań i mordu chrześcijan *Agora* jest filmową metaforą współczesności, którą uczniowie powinni bez większych problemów rozpoznać.

Zakończenie, czyli o dialogu i relacji

Jak pokazują przywołane przeze mnie literackie i filmowe przykłady, pytania o Boga łączą ludzi, odpowiedzi zaś — dzielą. Boga przede wszystkim trzeba zobaczyć i usłyszeć w drugim człowieku. Interpretacja podążająca w kierunku filozofii spotkania i etycznego kontaktu z Drugim odsyła nas do myśli Emmanuela Lévinasa, w której „relacja z Innym” oraz „dialog” stają się podstawowymi kategoriami, mającymi charakter transcendentny. Podjęcie dialogu z Drugim w kontekście filozofii spotkania jest nawet obowiązkiem.

W przytoczonych trzech przykładach dotyczących działań wojennych w Syrii, w wierszach Oszajcy i w filmie *Agora* mamy do czynienia z „relacją”⁴⁶, która nie pozwala na kontakt z tym, co odmienne. Brakuje w niej empatii, głębokiego wczucia i zrozumienia, pozwalającego przybliżyć się do Drugiego. Kwestie tę często podejmował Emmanuel Lévinas w książce *Calość i nieskończoność*:

Sam status człowieczeństwa zakłada braterstwo i ideę rodzaju ludzkiego. [...] Ludzkie braterstwo ma dwa aspekty: z jednej strony zakłada indywidualności, których status logiczny nie sprowadza się do statusu ostatecznych różnic w ramach jednego rodzaju; ich szczególność polega na tym, że każda z nich odnosi się do siebie samej [...]; z drugiej strony — zakłada wspólnotę ojca, jakby wspólnota rodzaju zbliżała w stopniu niewystarczającym⁴⁷.

⁴⁶ Posługuję się podstawowymi terminami filozofii E. Lévinasa, między innymi: „relacja”, „tożsamość”, „transcendencja”, kategoria „Innego”, „granica”. J. Hańderek: *Czas i spotkanie. Wokół koncepcji czasu Emmanuela Lévinasa*. Kraków 2006, s. 177–183.

⁴⁷ E. Lévinas: *Calość i nieskończoność. Esej o zewnętrznosci*. Tłum. M. Kowalska. Warszawa 2002, s. 255.

Dodatkowo Lévinas twierdził, że obcowanie z Drugim ma wartość w takiej mierze, w jakiej „Ty” zawiera Boga, a „my” staje się wyrazem jedności z Bogiem⁴⁸. Oznacza to, że Drugi człowiek jest drogą dojścia do Najwyższego i taki sposób myślenia warto pielęgnować w szkole. Anna Janus-Sitarz w tekście *Edukacja literacka wobec dylematów wielokulturowości i inności* pisze, że przeniesienie filozofii dialogu, jako postawy, na teren praktyki szkolnej może być trudne. W szkole bowiem mówi się głównie o przekazywaniu wartości, podczas gdy Lévinas domaga się ich praktykowania⁴⁹ — a więc postawy otwartości, życzliwości i odpowiedzialności, prawdziwego dialogu i umiejętności porozumiewania się z innymi. Potrzeba takiego podejścia ma niezmierną wagę, albowiem przykłady konfliktów na tle narodowościowym i religijnym wymownie świadczą o powtarzalności historii.

Warto wyjaśniać przyczyny konfliktów narodowościowych, korzystając w tym celu z bogatych przykładów zarówno literackich, filmowych, jak i tych z otaczającej nas rzeczywistości. Gdzie, jeśli nie na języku polskim, najbardziej kształtuje się tożsamość uczniowska? Klasa to przecież wspaniała przestrzeń dla praktykowania szacunku, ale też pielęgnowania wiedzy o różnych kulturach, wyznaniach i światopoglądach. Odpowiedzialny nauczyciel polonista musi uczyć właśnie takiego funkcjonowania w świecie, szczególnie dziś, kiedy do szkół mogą trafić dzieci uchodźców, po to żeby nie popaść w różnego rodzaju fobie i animozje, uproszczone myślenie o patriotyzmie, ale też po to, żeby móc lepiej zrozumieć Innego i siebie.

Bibliografia

- Ambrosewicz-Jacobs J.: *Tolerancja. Jak uczyć siebie i innych*. Kraków 2004.
Bagiński T., Dukaj J.: *Katedra*. Kraków 2008.
Barańczak S.: *Wzlot w przepaść*. W: Idem: *Pomyślane przepaście. Osiem interpretacji*. Katowice 1995.
Barthes R.: *Mitologie*. Tłum. A. Dziadek. Warszawa 2000.
Bauman Z.: *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*. Warszawa 1994.
Biała A.: *Literatura i architektura. Korespondencja sztuk*. Warszawa — Bielsko-Biała 2011.
Biedrzycki K., Jaskółowa E., Nowak E.: *Świat do przeczytania*. Cz. 1. Warszawa 2012.
Bobiński W., Janus-Sitarz A., Pabisek M.: *Lustra świata*. Cz. 1. Warszawa 2012.
Burchard P.: *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*. Warszawa 1960.
Czermińska M.: *Gotyk i pisarze. Topika opisu katedry*. Gdańsk 2005.

⁴⁸ B. Häring, V. Salvoldi: *Tolerancja. Rozważania nad etyką solidarności i pokoju*. Tłum. A. Dudzińska-Facca. Warszawa 2000, s. 38.

⁴⁹ A. Janus-Sitarz: *Edukacja polonistyczna wobec dylematów wielokulturowości i inności*. W: *Edukacja polonistyczna...*, s. 28—29.

- Global Competence Is a 21st Century Imperative*, NEA Education and Practice Department. Wshington 2010.
- Hańderek J.: *Czas i spotkanie. Wokół koncepcji czasu Emmanuela Lévinasa*. Kraków 2006.
- Häring B., Salvoldi V.: *Tolerancja. Rozważania nad etyką solidarności i pokoju*. Tłum. A. Dudzińska-Facca. Warszawa 2000.
- Hassan I.: *Innovation/Renovation. New Perspectives in the Humanities*. Wisconsin 1983.
- Hassan Y.: *Antena satelitarna*. W: Idem: *Wiersze*. Tłum. B. Sochańska. Gdańsk 2015.
- Herbert Z.: *Barbarzyńca w ogrodzie*. Warszawa 1962.
- Janus-Sitarz A.: *Edukacja polonistyczna wobec dylematów wielokulturowości i inności*. W: Eadem: *Edukacja polonistyczna wobec Innego*. Red. A. Janus-Sitarz. Kraków 2014.
- Jędrusiak T.: *Turystyka kulturowa*. Warszawa 2008.
- Kaczmarek J.: *Ballada o spalonej synagodze*. <http://www.kaczmarek.art.pl/tworczosc/wiersze/ballada-o-spalonej-synagodze/>.
- Koch W.: *Style w architekturze arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*. Warszawa 1996.
- Katedra. Reż. T. Bagiński. Polska 2002.
- Koniec sekularyzacji w Europie?. Red. P. Kapłon, A. Rokicka, M. Warat. Kraków 2007.
- Kuczyńska-Koschany K., Roszak J.: *Upominanie — odpominanie. Poznańska synagoga w tekstach literackich*. „Polonistyka” 2005, nr 6.
- Lévinas E.: *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrznosci*. Tłum. M. Kowalska. Warszawa 2002.
- Malewska H.: *Kamienie wołać będą. Powieść z XIII wieku*. Warszawa 1978.
- Mariański J.: *Religijność europejska między sekularyzacją a desekularyzacją*. W: *Koniec sekularyzacji w Europie?*. Red. P. Kapłon, A. Rokicka, M. Warat. Kraków 2007.
- Od Awangardy do postmodernizmu. Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. Red. G. Dziamski. Warszawa 1996.
- Oszejko W.: *Z dnia na dzień*. Toruń 1994.
- Pasierb J.S.: *Katedra. Symbol Europy*. Pelplin 2003.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*. Red. S. Kozakiewicz. Warszawa 1969.
- Sobański R.: *Europa Katedr i uniwersytetów*. Wykład wygłoszony na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 23.01.2007 r.
- Stęszewska-Leszczynska E.: *Poznańskie synagogi*. „Kronika Miasta Poznania” 1992, nr 1—2.
- Strawa E.: *Świat pelen ruchu. Kształcenie kompetencji międzykulturowych w edukacji polonistycznej*. W: *Edukacja polonistyczna wobec Innego*. Red. A. Janus-Sitarz. Kraków 2014.
- Synagogi na ziemiach polskich*. http://www.sztetl.org.pl/template/gfx/prezentacje/synagogi_pelna.pdf.
- Tajemnicze katedry*. Red. H. Cieśla. Warszawa 2009.
- Tischner J.: *Filozofia dramatu*. Kraków 1998.
- Wąs A.: *Meczet i jego funkcje*. Radio Watykańskie <http://www.tolerancja.pl/?meczety-i-jego-funkcje,93>.
- Wąs A.: *Ważne i wielkie meczety*. <http://religie.wiara.pl/doc/472176.Wazne-i-wielkie-meczety>.
- Zeler B.: *Wiersze katedralne Juliana Przybosa*. W: *O Julianie Przybosiu. Wspomnienia, studia, szkice*. Red. T. Bujnicki, K. Heska-Kawaśniewicz. Katowice 1983.
- Zerbst R.: *Gaudi 1852—1926. Antoni Gaudí i Cornet — życie dla architektury*. Tłum. M. Meyer. Warszawa 2010.